

Un 1939 sense escriptors?

Maria DASCA

Université Paris Sorbonne (Centre d'Études Catalanes)

maria.dasca@gmail.com

Résumé. Bien que l'année 1939 se caractérise par la disparition publique de la langue et la culture catalanes et l'imposition de nouveaux contenus et d'un nouveau langage culturel, certains écrivains persistent à écrire. D'autres s'engagent dans l'organisation d'activités de résistance culturelle à travers des voies clandestines. On se propose ici d'étudier l'œuvre et les activités des écrivains catalans restés en Catalogne par rapport au contexte d'implantation de la dictature franquiste¹.

Mots-clés: literatura, dictadura, post-guerra, censura, escriptors catalans
littérature, dictature, après-guerre civile, censure, écrivains catalans

Vostès no saben el que foren els anys 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50 i bona part de la dècada següent. Ho detallo així perquè si dius «del trenta-nou al cinquanta» de seguida ho has enllestit. Vegin, però, que només dit d'aquesta manera ja pren un altre relleu. Imaginin-se, doncs, el que va ser aquell lapse, passat dia rere dia.

El 1939 començaven, segons es dolia en una entrevista de 1968 Salvador Espriu, «mil anys de fàstic².» La derrota de les tropes republicanes i la imposició de la dictadura franquista significava, a nivell cultural, la imposició d'uns nous continguts culturals i d'un nou llenguatge, i l'aplicació d'una censura prescriptiva³ que condemnava a la proscripció tant la publicació de llibres i diaris en català com les emissions radiofòniques i representacions teatrals fetes en aquesta llengua⁴. Cal tenir en compte, a més, que bona part de les publicacions permeses eren llibres religiosos i de catequesi del Foment de la Pietat Catalana –no deixa de ser significatiu que un dels grans èxits del moment sigui *El primer llibre del noi cristià*, que s'havia convertit en el típic regal de la primera comunió.

L'objectiu d'aquest article serà fer balanç, a partir de la síntesi de la bibliografia existent, de les publicacions i de les activitats desenvolupades pels escriptors catalans que patiren l'«exili interior» al llarg del 1939. Atesa la dispersió dels materials escrits durant aquest període, la majoria dels quals no

¹ Aquest treball parteix de les següents aportacions bibliogràfiques: *1939: Barcelona any zero: història gràfica de l'ocupació de la ciutat*. Barcelona: Institut de Cultura de Barcelona/Museu d'Història de la Ciutat, Proa, 1999; Josep BENET. *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995; Joaquim MOLAS. «1939, any-límit de la literatura catalana», in *Actes del Desè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, vol. I, p. 47-73; Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1975)*, amb pròleg de Josep BENET, 2 vol. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994.

² *Apud* M. Josepa GALLOFRÉ VIRGILI. «Un nou llenguatge», in *Les ruptures de l'any 1939*. Manel RISQUES, Francesc VILANOVA & Ricard VINYES (ed.). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat /Fundació Pi i Sunyer, 2000 (Biblioteca Serra d'Or, 250), p. 199.

³ M. Josepa GALLOFRÉ VIRGILI. *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, pròleg de Joaquim MOLAS. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.

⁴ Albert MANENT, Joan CREXELL. *Bibliografia catalana dels anys més difícils (1939-1943)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988. Manent i Crexell han localitzat 28 llibres en català, publicats al llarg del 1939, molts dels quals eren opuscles o bé devocionaris de caràcter religiós. Vegeu també els 21 títols, alguns dels quals són llibres de bibliòfil, referits en l'estudi d'Albert Manent, «Llibres en català amb data de 1939». *Serra d'Or*, n° 272 (maig 1982), p. 37-38; reproduït a Albert MANENT. «Llibres catalans amb data de 1939». In *Escriptors i editors del noucents*. Barcelona: Curial, 1984.

es publicaran fins anys després, i ateses les limitacions temporals i espacials de l'estudi, volem advertir de la naturalesa provisional de la nostra aproximació.

L'inici de l'èxode de població civil i de l'exèrcit republicà, conegut com a *retirada*, el gener del 1939, marca una experiència viscuda de manera tràgica, que en perllongar-se donarà lloc a l'exili⁵, i significà una pèrdua que durant els primers anys es veié com a irreparable. Tot i l'adversitat de les circumstàncies, el 1939 continua practicant-se la literatura. Aquesta persistència en la pràctica literària, de la qual es conserven diverses mostres de caràcter testimonial, connecta, i de fet n'és la continuació, amb la tenacitat, o compromís, de bona part de les iniciatives endegades en el període de la guerra, durant el qual la Generalitat Republicana féu un front comú en contra del feixisme, i per al qual endegà un ambiciós projecte cultural –estudiat amb profunditat per Maria Campillo⁶–, que s'articulà a través de la Conselleria de Cultura de Carles Pi i Sunyer. En el text de Ferran Soldevila «Fe en Catalunya», publicat a la *Revista de Catalunya* el 1938⁷, es destaca justament aquesta voluntat de continuïtat de la cultura catalana durant el període de la contesa bèl·lica: «L'enfonsament, en fi, de la nostra cultura va ésser anunciat com una conseqüència de l'enfonsament de valors espirituals que la revolució i la guerra havia de dur aparellat, i no solament no es va produir, sinó que la nostra cultura ha persistit en la seva via.»

Entre el 26 de gener, data de la presa de Barcelona, i l'agost del 1939, s'imposà un règim especial d'ocupació, en el marc del qual s'activà un ampli programa de persecució i repressió de la cultura catalana. En aquest sentit, el nou governador civil de Barcelona, Wenceslao González Oliveros, afirmà a *La Vanguardia Española* l'agost del 1939 que su «principal empeño» era «la reespañolización cultural de Cataluña». Amb aquest objectiu, es procedí al canvi en l'ús públic de la llengua (cartells, factures, etc.), a la crema de biblioteques (com la de Fabra, en part) i a la incautació de fons editorials i de documents privats (com els de Rovira i Virgili). Durant aquest primer any, el *año de la victoria*, es pot constatar, segons analitza un estudi de Joaquim Molas⁸, que l'única literatura en català *strictu sensu* que existeix és la feta a l'estranger: bàsicament a *El Poble Català* de París (1939-1940), on es publiquen contes de Joan Sacs i Mercè Rodoreda, entre d'altres, i a *La Revista dels Catalans d'Amèrica* a Mèxic (1939-1940), on col·laboren Avel·lí Artís Gener, Pere Calders, Josep Carner i Lluís Ferran de Pol.

Aquest mateix any es publiquen dos llibres amb què els principals intel·lectuals franquistes catalans manifestaven la seva adhesió al règim. Es tracta de l'*Homenaje de la Cataluña liberada a su caudillo Franco* (en dos volums: desembre 1939 i inicis del 1940), on col·laboren Ferran Valls i Taverner, Manuel de Montoliu, Josep Maria Junoy i Sebastià Sánchez-Juan, entre d'altres. S'hi refereixen els noms de Verdaguer i Maragall i s'inclouen versos de D'Ors, Marquina, Ignasi Agustí i Fèlix Ros, integrats dins la literatura espanyola que encarnen Cervantes i els autors del Siglo de Oro. En el segon, la *Reafirmación espiritual de España* (1939), de Valls i Taverner, es recorda la «falsa ruta» que ha seguit i ha de corregir Catalunya, i que implica, com es veurà en nombroses ocasions, «cerimònies de retractació» –com ara els actes de contrició pública dels presidents de la Real Acadèmia de Bones Lletres, de l'Ateneu Barcelonès, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i de la delegació del CSIC.

Amb la pèrdua de Barcelona, la majoria d'intel·lectuals s'exilien. La nòmina és llarga i significativa, no només pel nombre sinó també per la seva representativitat; de tots ells, podem destacar Josep Pous i Pagès, Manuel Serra i Moret, Pere Bosch Gimpera, Nicolau d'Olwer, Carles Riba, Ferran Soldevila, Joan Oliver, Nicolau Rubió i Tudurí, Mercè Rodoreda, Rafael Tasis, Xavier Benguerel, Joan Sales, Pere Calders, Agustí Bartra, Vicenç Riera Llorca, Ferran de Pol, Avel·lí Artís-Gener, Sebastià Gasch, Domènec Guansé, Ferran Canyameras i Maurici Serrahima. A aquests noms, caldrà afegir-hi els dels

⁵ Vegeu l'antologia de textos sobre la retirada *Allez, allez! Escrits del pas de frontera 1939*. Maria CAMPILLO (ed.). Barcelona: L'Avenç, 2010.

⁶ Maria CAMPILLO. *Escriptors catalans i compromís antifeixista (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat/Curial, 1994. Cal destacar que, des del 8 de març del 1939 fins al 1942, una colla de nois de Vilanova i la Geltrú, que feien el servei militar a Melilla, van publicar unes llibretes impreses, de caràcter merament testimonial, i amb el títol de *Superació. Quaderns setmanals*. Es tracta de la primera publicació en català apareguda en territori espanyol després de l'ocupació de Barcelona. Vegeu M. Carme RIBÉ. «Les revistes literàries clandestines de la postguerra (1939-1952)». *L'Avenç*, n° 6 (octubre 1977), p. 33-38.

⁷ N° 84 (febrer 1938), p. 307-312.

⁸ «1939, any-límit de la literatura catalana». *Op. cit.*

intel·lectuals que moriran a l'exili: Pompeu Fabra, Pere Coromines, Joan Puig i Ferrer, Nicolau d'Olwer, Antoni Rovira i Virgili, C. A. Jordana, Francesc Trabal, Gabriel Alomar i Alexandre Plana. O els que moriran el mateix 1939: Carles Rahola (afusellat el març del 1939) i Joaquim Ruyra (traspassat el maig del 1939). No fou estrany que una frase força coneguda i discutida del moment, que posa en evidència la sensació de buit experimentada en el camp cultural, fos la de «Catalunyà se n'anà a l'exili el 1939»⁹.

Com recorda Maurici Serrahima, que abandonà la ciutat de Barcelona el 23 de gener, el 12 de gener «el govern decreta la mobilització general del país¹⁰». És en el moment de sortir de la ciutat que es pren consciència del que suposa la derrota: «Aleshores vam despertar del darrer somni. Se'ns va fer present que, pel carrer, no havíem trobat gairebé ningú. La ciutat semblava buida, gairebé deserta... Per tant, ens calia posar en moviment el que podríem anomenar el dispositiu final» (p. 255), el de l'organització de la retirada. La mateixa data és referida per Antoni Rovira i Virgili, que abandona la ciutat comtal la matinada del 24 de gener. L'abandonament del país –i l'assumpció inherent de la derrota– l'obliga a fer un examen de consciència:

Tot la meua vida he estat un jutge exigent per a mi, i la meua suprema aspiració consisteix a no sentir-me avergonyit davant dels meus judicis. Allò que els altres pensessin de mi m'ha preocupat molt menys que allò que jo en pensés. Qui té la consciència moral desperta, pot jutjar-se a si propi amb més coneixement i més justícia que ningú. Actor, testimoni i jutge alhora, els veredictes pronunciats en el secret de la meua consciència són els que tenen més fonament.

Això no és una digressió filosòfica. És el meu monòleg interior, mentre vaig regirant i esquinçant cartes, documents, apunts¹¹.

A partir del gener del 1939 les possibilitats de publicar literatura en català a l'interior de Catalunya són completament nul·les¹². De fet, no hi haurà una primera «escletxa» fins al 1946, moment en què, amb motiu de la fi de la segona guerra mundial, hi ha una certa «obertura» dels criteris oficials, es consoliden uns contactes personals, i s'autoritza la publicació de llibres en català amb restriccions: primerament només es permet de publicar poesia, després reedicions de narrativa d'autors coneguts. En cap cas no s'autoritza la publicació de «novetats». Serà aleshores, el 1946, quan Josep Maria Cruzet funda l'editorial Selecta, on es recuperen autors del Vuitcents, modernistes i Eugeni d'Ors. L'única novetat del catàleg serà l'obra de Josep Pla¹³.

El 1939 el panorama és, per tant, erm, atès que quedà instal·lat un règim d'autarquia cultural en el qual el públic lector s'anà perdent, a causa d'una bibliografia en català insuficient i de la manca de canals per vehicular una literatura de resposta i d'atenció a l'actualitat. Malgrat que bona part de les llibreries i de les impremtes barcelonines conservaven un fons clandestí, que incloïa obres publicades abans del 1939¹⁴, cal reconèixer que la prohibició coaccionava els possibles lectors i els obligava a moure's, especialment els primers anys de dictadura, en l'extrema clandestinitat, o en la «clandestinitat intransigent» de la qual ha parlat Joan Triadú¹⁵.

Tots aquests factors fan que la literatura escrita l'any 1939 no sigui difosa, mitjançant circuits culturals d'una certa «normalitat», pel que fa a la connexió amb el públic lector, fins ben entrada la dècada dels cinquanta. Aquest és el cas de *Les elegies de Bierville*, de Carles Riba, que fou objecte de tres edicions (dues a l'exili, a l'editorial Dedalus de Buenos Aires el 1942, i a El Pi de les Tres

⁹ Apud Joan TRIADÚ. *Una cultura sense llibertat*. Barcelona: Edicions Proa, 1978 (La Mirada), p. 10.

¹⁰ Maurici SERRAHIMA. *Memòries de la guerra i de l'exili, II, 1938-1940*. Barcelona: Edicions 62, 1981, p. 252.

¹¹ Antoni ROVIRA I VIRGILI. *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. Buenos Aires: Edicions de la Revista de Catalunya, 1940, p. 53-54.

¹² Vegeu M. Josepa GALLOFRÉ VIRGILI. *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, op. cit. A partir del març del 1939, a Barcelona hi hagué les primeres proves de funcionament d'una secció de censura que depenia del Servicio Nacional de Propaganda del Ministerio de Gobernación (p. 51).

¹³ Vegeu, en aquest sentit, Josep PLA & Josep Maria CRUZET. *Amb les pedres disperses: cartes 1946-1962*. Edició i pròleg de Maria Josepa GALLOFRÉ VIRGILI. Barcelona: Destino, 2003. Recordem que la reedició de les obres completes de Verdaguier, també a càrrec de l'editorial Selecta, no es pogué fer en català normatiu fins al 1949.

¹⁴ Vegeu supra, n. 4.

¹⁵ Cal referir l'existència, el mateix 1939, d'alguns grups culturals clandestins, com l'«Estudi». Vegeu Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1975)*, op. cit., vol. I, p. 49.

Branques de Xile el 1949; i una a Catalunya, a Óssa Menor, el 1951). O el de l'obra teatral *Antígona*, de Salvador Espriu, escrita un cop ocupada Barcelona, el març del 1939, editada el 1955 i estrenada el 1958. En un pròleg per a una edició (no realitzada) del 1947, l'autor justifica la publicació de l'«exercici» en virtut del fet que «[a]ra [l']assabenten papers i revistes d'un nou i nobilíssim entusiasme per les llengües mortes». Una altra obra emblemàtica de la postguerra, *Nabí*, de Josep Carner, es difongué fora de Catalunya (fou publicada, en una versió castellana, a Mèxic el 1940 i, l'original català, a Buenos Aires el 1941).

Aquesta situació serà denunciada per Josep Maria Castellet, que a les *Notas sobre literatura española contemporánea* (1955) parla de la manca de contacte entre públic i autor, la qual cosa impossibilita que el literat exerceixi una influència, atès que, en no tenir plataformes de difusió, tals com diaris o revistes, és pràcticament desconegut. A aquest problema s'afegeix el fet que l'escriptor, a qui se li ha vedat l'accés a un tipus de literatura considerada *perniciosa*, no té accés a uns influxos realment moderns. Una valoració similar es pot inferir del balanç que Joan Triadú fa de la vida literària catalana entre 1939-1951, una vida «entre la diàspora i l'underground» i en què:

Així els escriptors joves ens trobàvem, tot d'una, assetjats pel retorn al «contuberni lingüístic», abocats al conreu gairebé exclusiu de la poesia, conduïts a ignorar la «normalització ortogràfica», sumits en un procés regressiu quant al «depurament lingüístic», allunyats de les noves influències i adreçats a confiar en una satisfeta platitud provinciana¹⁶.

Paral·lelament, i a més de la interrupció de les activitats institucionals adés esmentades, es veieren estroncats projectes culturals de gran volada, com el diccionari Valencià-Català-Balear, de Francesc de B. Moll (1903-1991), que s'hagué d'interrompre durant la guerra i no serà reprès fins al 1949¹⁷.

A la pèrdua que suposa la desaparició de bona part de l'elit intel·lectual i política, cal afegir-hi la divisió de la societat catalana que s'ha quedat i la relegació de l'activitat literària a l'escriptura poètica o autobiogràfica¹⁸. Durant aquest primer any, o any zero de la literatura catalana, un dels gèneres més conreats serà la poesia. Atès el seu caràcter fragmentari, i pel fet que no depèn necessàriament d'un públic i es pot escriure amb recursos materials mínims, la poesia és un dels gèneres que permetrà als escriptors de continuar amb una pràctica a través de la qual, segons apunta Josep Palau i Fabre, poden «sobreviure's»: «Així [escrivint versos] m'absentava, així em sobrevivia durant aquells anys de 1939, 1940, 1941...¹⁹» Un dels actes simbòlics que tindran com a centre la poesia i que incidiran en la voluntat de continuïtat de la literatura catalana és la celebració i la represa, el maig del 1940, dels Jocs Florals, en un acte que tindrà lloc en un recinte privat, a la sala de juntes de l'Orfeó Català, amb la presidència de Lluís Millet, i sense ni jurats ni premis²⁰.

Un cop fet balanç succint de la magnitud de la pèrdua de capital humà, i simbòlic, associada al 1939, cal analitzar qui queda a Catalunya. En aquest sentit, l'historiador Jaume Fabre²¹ ha recollit diversos testimonis d'«els que es van quedar», entre els quals s'inclou la població civil que col·labora passivament o arriba a convertir-se en «botxí voluntari» (en expressió de l'historiador alemany Daniel

¹⁶ Joan TRIADÚ. *Una cultura sense llibertat*, op. cit., p. 9-10.

¹⁷ Vegeu Francesc de B. MOLL. *Els altres quaranta anys (1935-1974)*. Mallorca: Editorial Moll, 1975, p. 54-60. Durant la guerra, Moll es dedicà a la confecció de diversos mètodes d'aprenentatge d'idiomes, i a l'ensenyament de l'alemany, l'italià i el llatí a l'Institut Nacional d'Ensenyança Mitjana de Palma de Mallorca. En les seves memòries, Moll explica l'alçament de Ciutadella i la fugida dels comunistes de Menorca, el 8 de febrer del 1939. El passatge dedicat a Maó mostra la desolació dels primers dies de l'ocupació franquista de l'illa: «Maó, aquells dies, era una ciutat tristíssima, tètrica, cementeriesca. Dels seus habitants, els qui eren de "dretes" encara estaven aclaparats pel record de les tragèdies que havien sofert ells o els seus familiars; els d'"esquerres" estaven esverats davant la repressió que ja començava a exercir-se pels tribunals militars.» (p. 59).

¹⁸ Això corrobora una assumpció de l'escriptor Domènec Guansé, que constatà que tots els escriptors, tant els de l'exili interior com els de l'exili exterior havien estat «víctimes propiciatòries». Apud Joan SAMSÓ. *La cultura: entre la clandestinitat i la represa pública*, op. cit., vol. I, p. 28.

¹⁹ Apud M. Aurèlia CAPMANY. *Pedra de toc*. Barcelona: Edicions Nova Terra, 1972, vol. I, p. 53. Capmany assumeix aquest posicionament com a propi: «Absentar-nos i sobreviure'ns era la nostra radical forma d'existir. Però no com ha interpretat algun historiador de la literatura per defugir la realitat. Sobreviure's no és evadir-se.»

²⁰ Joan SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública*, op. cit., vol. I, p. 47-48.

²¹ Jaume FABRE. *Els que es van quedar. 1939: Barcelona, ciutat ocupada*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.

Jonah Goldhagen) de la dictadura²². S'ha de destacar que, amb l'excepció de Josep Pla, que torna el 1939, en què inicia les col·laboracions a *Destino*, la majoria d'intel·lectuals trigaran un any (o més) a tornar. Maurici Serrahima ho farà el setembre del 1940, i participarà activament en l'organització de la cultura clandestina de postguerra; Carles Soldevila, el 1942; Ferran Soldevila i Carles Riba, el 1943. També al llarg del 1939 té lloc el retorn dels «catalans de Burgos», entre els quals s'inclouen José María Fontana (que s'incorporà com a soldat a l'exèrcit franquista, i fou diputat a les corts espanyoles entre 1943 i 1955) i Joaquim Maria de Nadal (secretari de Cambó durant la segona República, esdevingué el cronista oficial de la ciutat de Barcelona).

En el camp específic dels escriptors o intel·lectuals que es queden o tornen aviat a Catalunya, podríem establir, seguint Samsó²³, tres posicions: la col·laboracionista, pròpia dels addictes al *Movimiento*: Ferran Valls i Taverner, Joan Estelrich, Manuel Brunet, Manuel de Montoliu, Josep Maria Junoy, Ignasi Agustí, Carles Sentís, Martí de Riquer, Guillem Díaz-Plaja i Sebastià Sánchez-Juan²⁴; la dels que intenten de mantenir una pretesa continuïtat professional adoptant el bilingüisme: Carles Soldevila, Víctor Català, Josep Maria de Sagarra, Sebastià Juan Arbó, Joaquim Maria de Nadal i Josep Pla; la dels que romangueren en silenci: Espriu, per exemple, que fou mobilitzat i serví a l'auditoria de guerra, no publicà *Cementiri de Sinera* fins al 1946. Un acte prou rellevant d'aquesta condemna de l'escriptor al silenci, pel simbolisme que implica, té lloc el 1947, quan Jordi Sarsanedas i Antoni Ribera editen clandestinament la novel·la *El silenci del mar* (1942), de Vercors (pseudònim de Jean Bruller), traduïda pel mateix Sarsanedas, i centrada en el mutisme d'un oncle i una neboda que es veuen obligats a allotjar un alemany durant la segona guerra mundial. Aquesta traducció permetia d'establir un vincle simbòlic entre la situació de les víctimes de la França col·laboracionista i els demòcrates catalans perseguïts i silenciats pel franquisme²⁵.

En el darrer grup podríem situar-hi, «els intel·lectuals que emmudiren sense expatriar-se» que refereix Albert Manent²⁶, i que foren Josep Maria López-Picó (que dugué una «vida retreta» a Vallirana durant la guerra), J. V. Foix (a qui repugnava la «revolució desfermada» i que escrigué, l'agost del 1939, el poema «El torrent dels Lladurs», on expressa el desig de tornar als orígens, identificant la voluntat individual amb la col·lectiva), Josep Maria Junoy (que rebutjà la proposta d'exiliar-se) i Josep Maria de Casacuberta. Durant la guerra, molts intel·lectuals que optaren per quedar-se reberen ajut gràcies als diners recollits pel catalanòfil John Langdon-Davies, que permeteren de comprar menjar a Ruyra, López-Picó, Riba, Manent, Obiols, Leonart, Bofill i Ferro, Sánchez-Juan i Feliu Elias. Els escriptors catalans, la gran majoria inhabilitats, es veieren obligats a passar per un procés de «depuració». Es tracta del procés que explica Xavier Benguerel, que s'exilia a Xile el 1939, d'on no tornarà fins al 1952, en la novel·la *1939* (1973) i a *El llibre del retorn* (1977).

Si, en canvi, optem per una classificació generacional, entre els escriptors que es queden podem establir tres grups. En el primer trobem l'anomenada, per Joaquim Molas, Joan Fuster i Maria Aurèlia Capmany, *promoció del 1936* (o generació «de la guerra» o «sacrificada»²⁷), i que inclou els autors nascuts entre 1908 i 1915. Al capdavant hi hem de situar Bartomeu Rosselló Pòrcel (1913-1938), que esdevindrà l'estendard per a la generació de Capmany²⁸, i que fou difós, segons testimoni de la mateixa escriptora, per Palau i Fabre a la Universitat; Màrius Torres (1910-1942), que esdevindrà un mite a partir de la difusió que en farà Joan Sales; i Salvador Espriu (1913), la representativitat del qual

²² Entre els testimonis recollits, provinents bàsicament d'egodocuments, hi ha el d'un soldat, José Mayo Gullón i el del cronista de guerra Justo Sevillano (p. 18-19), el de les memòries del pintor Antoni Tàpies (p. 29), de l'escriptor Francesc Candel (p. 21, 29 i 127) i del metge Moisès Broggi (p. 31 i 127). Vegeu també *1939: Barcelona any zero: història gràfica de l'ocupació de la ciutat*, op. cit.

²³ «L'actitud dels escriptors». In *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1975)*, op. cit., vol. I, p. 28-37.

²⁴ Vegeu JOAQUIM MOLAS. «1939, any-límit de la literatura catalana». Op. cit., especialment les p. 63-67.

²⁵ Paral·lelament, el 15 d'abril del 1947 el Cercle Literari de l'Institut Francès organitzà una conferència sobre aquesta obra, a càrrec d'un dels professors del centre, Maurice Matet. Vegeu «Capsa 34. Activitats culturals 1947» de l'Arxiu de l'Institut Francès.

²⁶ ALBERT MANENT. «VII. La posició dels intel·lectuals durant la guerra civil». In *De 1936 a 1975. Estudis sobre la guerra civil i el franquisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 107-109.

²⁷ Apud JOAN SAMSÓ. *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1975)*, op. cit., vol. I, p. 151-152.

²⁸ M. AURÈLIA CAPMANY. *Pedra de toc*, op. cit., p. 12-14.

s'incrementarà un cop morts els altres dos poetes. També podem incloure-hi Martí de Riquer (1914) i Joaquim Casas (1911), escriptor de Blanes afincat a Mataró, que presència l'entrada de les tropes franquistes a València²⁹.

El segon és el de l'anomenada, per Joan Triadú³⁰, *generació de 1939*, i inclou els autors nascuts entre 1915 i els anys 20. S'hi poden referir noms com Teresa Pàmies (1919), que ofereix un testimoni tràgic de la retirada davant la impossibilitat d'evacuar els malalts i ferits:

De la fugida de Barcelona el 26 de gener de 1939 no n'oblidaré mai una cosa: els ferits que sortien de l'hospital de Vallcarca i, mutilats, embenats, gairebé despullats malgrat el fred, baixaven a les carreteres demanant a crits que no els deixéssim a mans dels vencedors. [...]

S'arrossegaven per terra els sense cama. Alçaven l'únic puny els sense braç; ploraven de por els més joves, esdevenien folls de ràbia els més vells; s'arrapaven als camions plens de mobles, de gàbies, de matalassos, de dones de boca tancada, de vells indiferents, d'infants aterrits; cridaven. Udolaven, renegaven, maleïen els que fugíem i els abandonàvem³¹.

O Maria Aurèlia Capmany (1918), que optà per quedar-se a Barcelona passat el 26 de gener, després d'haver treballat en una colònia per a nens a Teià, creada per l'Ajut Infantil de Rereguarda durant la guerra. L'escriptora ofereix un testimoni crític i veraç del que fou haver-se d'adaptar a les consignes del nou llenguatge i del nou règim, que obligava els republicans catalans a fer un doble acte de contrició, a causa de la seva fidelitat a la democràcia i pel fet de parlar una llengua suspecta *per se*. En el seu cas, hagué de revalidar un curs universitari, una nova forma de penitència que s'imposava als vençuts:

Era extraordinari, però, com ens adaptaven a l'esperit del penediment i de la penitència. En primer lloc, ¿no és cert que feïem penitència repetint uns cursos que ja havíem fet? El sol fet d'examinar-se era ja una forma de penitència, perquè els privilegiats, els bons, o bé no els calia examinar-se o bé ho feien a porta tancada.

Al nostre voltant la penitència es fa visible en els hàbits que sorgeixen com una moda de primavera, els hàbits morats i negres. [...] Són promeses fetes en moments de terror i angoixa, i són també, és clar, una contribució a la Victòria³².

També s'hi poden incloure futurs novel·listes com Manuel de Pedrolo (1918) i Jordi Sarsanedas (1924), poetes com Palau i Fabre (1917) i crítics com Josep Maria Castellet (1926) i Joan Triadú (1921). Aquest darrer ha explicat en diverses ocasions el que fou la universitat del primer any del franquisme:

El 1939, per matricular-me a la Universitat em va caldre un certificat de bona conducta de l'alcalde de barri. La Universitat per a mi era un món nou perquè no havia tocat l'època de l'autonomia. I vaig anar a la Universitat perquè tenia la dèria de ser mestre, però no em va convèncer l'ambient de l'Escola Normal. Amb un company vam anar a matricular-nos a l'Escola Normal, però només entrar a secretaria ens va rebre un home que menjava pa amb sardina sobre la taula i ens va dir: «*Hola, pollos*», i nosaltres vam deixar-ho córrer.

El 1939 és prou coneguda l'existència de tropes del SEU, uniformades, per la Universitat. De tant en tant ens feien anar tots a una aula i ens clavaven una arenga patriòtica. Hi havia força gent que no eren d'aquí i que deien que els havien enviats. [...] Eren gent netament enviada, políticament marcada. [...]

²⁹ «I, sí. Un matí varen entrar les forces franquistes amb banderes desplegades. Tots els soldats amb galons o estrelles fets uns pinxos. Jo m'ho mirava des d'un balcó de les oficines on treballava el meu parent [la Companyia Elèctrica Valenciana], el qual exhibia una satisfacció que no li cabia a la pell. "Franco, Franco", deia de tant en tant, sense poder-ho evitar.» Joaquim CASAS. *Notes d'un estiu en sol major*. In Llorenç SOLDEVILA. *Un temps, un país (1888-1939)*. *Antologia de textos memorialístics*. Barcelona: Edicions 62, 1993, p. 216.

³⁰ *Una cultura sense llibertat, op. cit.*, p. 9.

³¹ Teresa PÀMIES. *Records de guerra i d'exili. Obres selectes i inèdites*. Pròleg de Jordi SOLÉ-TURA. Barcelona: Dopesa, 1976, vol. 2, p. 184-185.

³² *Pedra de toc, op. cit.*, p. 20.

Hi havia molta desconfiança allà dins aquells anys, et podien treure al carrer sense expedient, o tallar-te el cabell, o clavar-te una pallissa³³.

Un altre testimoni és el de Josep Benet (1920):

La Universitat era, el 1939, un dels espectacles més tristos que pugui imaginar-se ningú. Professors nous per complet, molta retòrica, un control severíssim dels estudiants a càrrec del SEU... Triadú ha explicat en algun lloc que va conèixer un que després seria company i amic seu perquè un dia portava un llibre de Carles Riba i li va dir: «Tu també llegeixes Riba?» Doncs bé, jo també vaig conèixer un altre estudiant que seria company i amic meu, Joan Sansa, perquè en acabar una classe de Pi i Sunyer, un dels pocs catedràtics que valia la pena, va comentar, en veu alta: «Es nota que és un Pi i Sunyer...» En aquells temps, petits signes com aquest eren tota una revelació³⁴.

I, finalment, en el tercer grup trobem el que Manent anomenà *promoció de 1951*, nascuda els anys 1930 i 1931, que es formà en castellà en la postguerra. Inclou polítics com Jordi Pujol (1930), crítics com Joaquim Molas (1930) i Antoni Comas (1931), i els membres del nucli universitari de *Curial* i de les antologies universitàries dels anys 40. Reberen un ensenyament paral·lel a través dels Estudis Universitaris Catalans (a partir de 1942), i cresqueren sota la influència del mite de Palau i Fabre i, sobretot, d'Espriu (de qui s'havia publicat, el 1948, *Primera història d'Esther*).

De la vivència del 1939, i de la seva ficcionalització a través de la poesia i els dietaris, en conservem diversos testimonis que palesen l'efecte directe de la guerra i de la derrota en la població civil, la represa de l'activitat quotidiana en acabar-se la contesa i, finalment, la presa de consciència històrica recreada dècades després de la fi del conflicte.

En primer lloc, hem de tenir en compte dos dels dietaris més interessants de la literatura catalana del segle XX: el de Ferran Soldevila (*Al llarg de la meva vida. I: 1926-1939*, 1970) i el de Marià Manent (*El vel de Maia. Dietari de la Guerra Civil (1936-1939)*, 1975). A través de les breus anotacions de Ferran Soldevila³⁵, que continua fent classes a la universitat i no marxa cap a El Voló fins al 14 de gener, tenim algunes de les primeres impressions de la derrota, pocs dies abans de l'inici de la retirada. Una de les notes més colpidores, per la fermesa moral amb què es formula, és la redactada a Barcelona el 9 de gener del 1939:

Sospito que no és la fe el que determina la voluntat de resistència, sinó la voluntat de resistència el que determina la fe. La crea. El 1714 mantenia en els esperits l'esperança d'un miracle. En el fons, no estem esperant també un miracle? I no l'esperem per justificar la resistència? Mentrestant, Catalunya és destruïda. (p. 536)

Un altre to, més distanciat, és el que adopta Marià Manent a *El vel de Maia. Dietari de la Guerra Civil (1936-1939)*. El text, que no serà publicat en l'edició definitiva fins al 1975, és el resultat de l'aplega de material per a *Montserrat. Zodiàc d'un paisatge* (1948). D'aquesta primera edició del dietari, només se'n feren 150 exemplars en paper de fil, que tingueren una difusió molt limitada. Concebut, segons l'autor, com un recull de «vinyetes de paisatge», resta inconclòs (l'última entrada data del 26 de desembre del 1938), i s'hi eludeixen, per motius d'autocensura, les referències a la guerra. En general, es tracta d'un llibre bàsicament contemplatiu, influït per la poesia xinesa³⁶.

La següent versió del dietari apareixerà vint anys després, amb el títol d'*A flor d'oblit. Dietari dispers*, i inclou entrades d'entre 1918 i 1966, excloent, altre cop, el parèntesi de la guerra. La versió

³³ Apud Jaume FABRE, Josep M. HUERTAS & Antoni RIBAS. «La Universitat». In *Vint anys de resistència catalana (1939-1959)*. Barcelona: Edicions de la Magrana, 1978, p. 182.

³⁴ *Ibidem*, p. 181.

³⁵ *Al llarg de la meva vida. I: 1926-1939*. Introducció de l'autor. Barcelona: Edicions 62, 1970, cap. 5 («Dietari de la República i de la Guerra Civil (1933-1939)»), p. 534-541.

³⁶ Vegeu Jordi AMAT. «"A desgrat d'aquesta pau muntanyana, la guerra ho penetra tot". *El vel de Maia*, de Marià Manent». Dins *Diaris i dietaris*. Paiporta: Editorial Denes, 2007, p. 57-66.

posterior, *L'aroma d'arç. Dietari dispers (1919-1981)*³⁷, més extensa, refereix una anotació amb data del 24 de gener del 1939, on es reafirma l'efecte balsàmic de la contemplació del paisatge:

Vaig a Premià, amb la Josefina. És la primera vegada que hi anem després de la guerra civil. Pugem per la carretera a peu. Alegria de veure aquelles carenes d'ondulacions tan dolces, els pins com una gran molsa fosca, els camps verds i argentats! Veig que els boscos es conserven bastant bé: només el de Sant Sebastià i el d'en Costa han estat severament reduïts de brancatge. Els xiprers de can Moles han crescut molt. Hi ha pereres i presseguers florits, llimoners daurats de fruita, ametllers de fulla tendríssima. M'emociona entrar a casa, omplir ampolles de vi vell, passejar per l'hort en la tarda assolellada, neta... Aquest any llogarem la casa. Som pobres, i ens cal treure rendiment del que tenim. (p. 87)

Un contrast que s'intensifica en la nota del dia següent, en què es fa referència a un bombardeig:

Poc abans de la una vibren fortament els vidres i se sent un bombardeig terrible cap a Seva o Balenyà. A les tres sabem que Ràdio Toulouse ha dit que els franquistes ocupen Vallvidrera i el Tibidabo. Viladrau és ple d'autos amb bandera: sembla que hi ha l'Estat Major de la brigada Líster. El matí era ben clar, però després surten núvols. El Canigó és tot assolellat sota les cortines horitzontals. Contemplo, del llit estant, aquest cel dels últims dies de la guerra.

I del 28 de març del 1939, quatre dies abans del comunicat de fi de la guerra:

Això és la pau, a la fi! Passaven tramvies plens de jovent plens de banderes i branques verdes, cridant i cantant. A quarts de sis hem anat tots a Barcelona. Concentracions de Falange, gentada animadíssima, camions de boines roges, banderes, cants, aclamacions. Visca la Pau³⁸!

En el pròleg a l'edició del dietari de 1974, que aquest cop ja s'intitularà *El vel de Maia*, Manent considera que el llibre implica una estructura complexa, deguda a «la juxtaposició ambigua d'elements contrastats, el paradoxal contrapunt entre la més exquisida pau geòrgica i les crispacions i angúnies d'una revolució i d'una guerra» (p. 9). Aquesta tensió és matisada per l'harmonia amb què refereix el pas del temps, la melodia «llarga, insistent, reiterativa, perquè el cicle de les estacions passa i torna, sigui quin sigui el color de la història». En conjunt, el text alterna fragments narratius (referits a l'episodi bèl·lic) i de descripcions (en les notes de paisatge i les al·lusions al clima d'hivern).

La contesa bèl·lica sovint implica un component tràgic que acaba prenent un caràcter abstracte: «als darrers dies, la violència mateixa irromp en el paisatge tranquil. Aquesta fase, ja directament bèl·lica, va ser com un tribut dolorós, com un delme dramàticament pagat en compensació dels mesos i dels anys viscuts en la pau dels conreus i dels boscos, mentre, lluny, s'allargava la guerra.» (p. 10). Malgrat que l'atemporalitat marca el relat, de tant en tant és interrompuda per referències puntuals a l'actualitat, que li atorguen, seguint Manent, un «cert interès de document directe i d'il·lustració marginal nascuda del fluir immediat de la història» (p. 11).

A banda dels testimonis dietarístics, que, com hem apuntat, no sortiran a la llum fins anys després del moment en què foren redactats, una de les traces més colpidores en relació amb la fi de la guerra civil és el poema «La ciutat llunyana», de Màrius Torres. Es tracta d'un sonet d'alexandrins escrit el març del 1939 –coetani, per tant, a l'entrada de dietari que Manent escriví el 28 de març. En els quartets el poeta demana a la Pàtria protecció i capacitat de guiatge, perquè «no sap mentir» i té una «veu pura». Enfront d'una «ciutat que s'enfonsa» (en una clara al·lusió a la ciutat ocupada per les tropes franquistes dos mesos abans) a causa de l'acció d'un «braç potent de les fúries» (en referència a l'esperit de venjança) que s'expressa amb «tants crits estranys», l'autor serva l'esperança. Per això:

Ja no ens queda quasi cap més consol

que creure i esperar la nova arquitectura
amb què braços més lliures puguin ratllar el teu sòl.

³⁷ Barcelona: Editorial Laertes, 1982, p. 87.

³⁸ *Apud* Albert MANENT. *Marià Manent. Biografia íntima i literària*. Barcelona: Planeta, 1995, p. 139.

En els tercets rebla la contraposició entre les imatges de les dues ciutats, precisant, bàsicament, les característiques de la que ha de ser la «nova», de moment utòpica, evocada com a:

Més llunyana, més lliure, una altra n'hi ha potser,
que ens envia, per sobre d'aquest temps presoner,

batecs d'aire i de fe. La d'una veu de bronze
que de torres altíssimes s'allarga pels camins,
i eleva el cor, i escalfa els peus dels pelegrins.

El poema es resol amb una afirmació col·lectiva –aquesta ciutat-Pàtria que «escalfa els peus dels pelegrins» (v. 14)– i apel·la a una voluntat de redreçament. Adquireix, així, un valor cohesiu, galvanitzador de sentiments unànimes. S'hi al·ludeix una marxa que palpita –en són indicatiu els «batecs d'aire i de fe» –, projectada envers el demà. A través del joc d'antinòmies i de l'ús d'unes redundàncies metonímiques s'afirma una voluntat de superació col·lectiva. El caràcter d'afirmació per sobre de les circumstàncies (un to que també trobem en un poema escrit dos anys abans, «A Mallorca, durant la guerra civil», de Rosselló-Pòrcel), féu que Joan Sales considerés Torres el «Poeta de l'esperança», que s'oposa a l'ineluctabilitat del desastre.

També ofereixen testimonis del 1939 futurs crítics i escriptors que a l'època tot just sortien de l'adolescència. Joan Triadú, en un dietari intimista, poc al·lusiú al context bèl·lic, *Dies de memòria (1938-1940). Diari d'un mestre adolescent* (2001), recorda com escrivia «diari de classe» mentre treballava de mestre a Granollers, amb els cursos sovint interromputs pels bombardejos, i constata, en un inquietant present de valor atemporal: «Tot creix, mentre continua la destrucció.» (p. 29)

Per la seva banda, Maria Aurèlia Capmany fa referència a la irrealitat amb què percep la derrota, que li provoca una reacció jocosa i vital:

L'entrada dels feixistes a Teià va ser en italià. Vam veure de sobte la bandera italiana emergir del campanar de l'església i amb una mica de por, però amb més curiositat, la Lluïsa i jo vam fer una volta pel poble. [...] Jo veia passar les platges, tan conegudes, gairebé de pam a pam, i m'havia d'escoltar aquells discursos heroics d'aquells xicots guapets i ben alimentats i em semblava tot irreal: l'exèrcit italià que prenia les carreteres de la costa, els uniformes, el posat trapella com si estiguessin preparant una opereta. [...] No vaig veure l'entrada dels feixistes a Barcelona, però vaig tenir temps de veure l'eufòria de la ciutat, les riuades de gent que es movia d'un cantó a l'altre cridant: «Fran-có, Fran-có, Fran-có». Exactament amb aquest ritme. Havies de triar, o quedar-te tancat a casa, amb les finestres tancades, o resistir aquella onada d'eufòria des teus enemics. ¿Era possible que tota aquella gent fossin els teus enemics? Uns quants companys ens trobàvem, esborneiats, sense saber ben bé què havíem de fer. Sortíem al carrer, ens afegíem a la riuada, cridant, però: «Ca-bró, Ca-bró...» Sonava exactament igual i això ens feia tristament feliços, era una petita entremaliadura.

Deixàvem moltes coses enrere, moltes de què ni tan sols podíem parlar, perquè havíem perdut. [...] El vençut té un aspecte molt desagradable, la gent gira els ulls per no veure'l, i et preguntes com ho has de fer per continuar vivint, per menar a bon fi el teu projecte de vida.

Finalment, trobaríem uns textos en els quals el relat del 1939 és el punt de partida per a una futura consciència històrica, en què es fa palesa la distinció entre «els nostres» i «els altres». En ser redactats en plena maduresa, serveixen, a la vegada, per legitimar trajectòries biogràfiques perfectes, en les quals l'anomenat *any límit* o *any zero* és el revulsiu que les dignifica i/o significa.

Joaquim Molas, massa petit per poder-ne oferir un testimoniatge profund, en recorda els bombardejos, la desfilada de la «victòria» (contemplada des de Palma) i, sobretot, les conseqüències de la guerra sobre la família, que «va quedar, com tot el país, dividida en dues meitats³⁹». Altrament, Jordi Pujol, en les memòries publicades el 2008, explica l'entrada dels nacionals a Premià:

El mateix dia 26 de gener el pare es trobava a Barcelona, i com el seu germà Narcís també va desertar amb la complicitat d'un oficial. A peu i de nit va fer el trajecte de Barcelona a Premià de Dalt passant

³⁹ *Fragments de memòria. Fulls del dietari*. Lleida: Pagès Editors, 1997, p. 20.

pels camins de muntanya. Encara no m'explico que arribés a casa sense desorientar-se, perquè no era gens excursionista.

L'endemà, a Premià de Dalt, hi havia expectació. Tot d'una es van sentir unes veus: «Ja són aquí, ja són aquí.» Arrossegat per la curiositat, vaig sortir corrent de la masia per poder veure les tropes franquistes, que entraven al poble. Quan encara no havia travessat l'era, vaig sentir el puny d'una mà que picava els vidres. Em vaig girar i darrere d'una finestra de les golfes vaig veure el pare, que aquella matinada havia tornat. Amb el gest em deia: «Passa a casa.» Vaig recular i vaig entrar de nou a la masia. Em va dir: «Aquests no són els nostres⁴⁰.»

D'altres reaccions, en canvi, també referides retrospectivament, expressen una felicitat inconsciència. Aquesta és l'actitud de l'aleshores adolescent Gabriel Ferrater, que des del 1938 s'estigué a Bordeus, on el seu pare era conseller del Consolat d'Espanya. Com se sap, Ferrater fa referència a la guerra en el poema «In memoriam» (aplegat a *Les dones i els dies*, 1968), on recorda que no li «va fer gaire efecte» ja que descobrí «*Les Fleurs du Mal*, i això volia dir/ la poesia, certament, però/ hi ha una altra cosa, que no sé com dir-ne/ i és la que compta. La revolta? No./ Així en deia aleshores⁴¹.» Aquesta presa de posició serà el punt de partida per a una nova generació que, sabent-se (o dient-se) inconscient d'unes circumstàncies històriques en què indefectiblement s'inscriu, acabarà donant origen a una nova actitud poètica a partir de 1960. Aquest tema, però, queda al marge del nostre estudi, atès que s'inicia després del 1939 i, com bona part dels testimonis que acabem d'explorar, implica un grau de manipulació difícilment bandejable. En tot cas, queda palès que, malgrat l'esterilitat creativa associada al 1939, en els subterfugis de la literatura es vehiculen unes actituds i uns missatges –de resistència simbòlica, d'enteresa moral, de catarsi o purament testimonials– que marcaran tota una literatura, encarnada, a partir d'aleshores, per tres generacions irreversiblement associades a l'any zero o límit de la cultura catalana.

⁴⁰ *Memòries. Història d'una convicció (1930-1980)*. Amb la col·laboració de Manuel CUYÀS. Barcelona: Proa, 2008, p. 38-39.

⁴¹ Gabriel FERRATER. *Les dones i els dies* (1968). Barcelona: Edicions 62, 1979, p. 15.